№ 120: ПИСАТИ СВІТ

Як Іван Котляревський став творцем нової парадигми

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА

29 СІЧНЯ 2025

Зі шкільної парти ми звикли думати про Івана Котляревського як про зачинателя нової української літератури. Це кліше було створене у XIX столітті з цілком прагматичною метою — відмежувати свою сучасність від давнини.

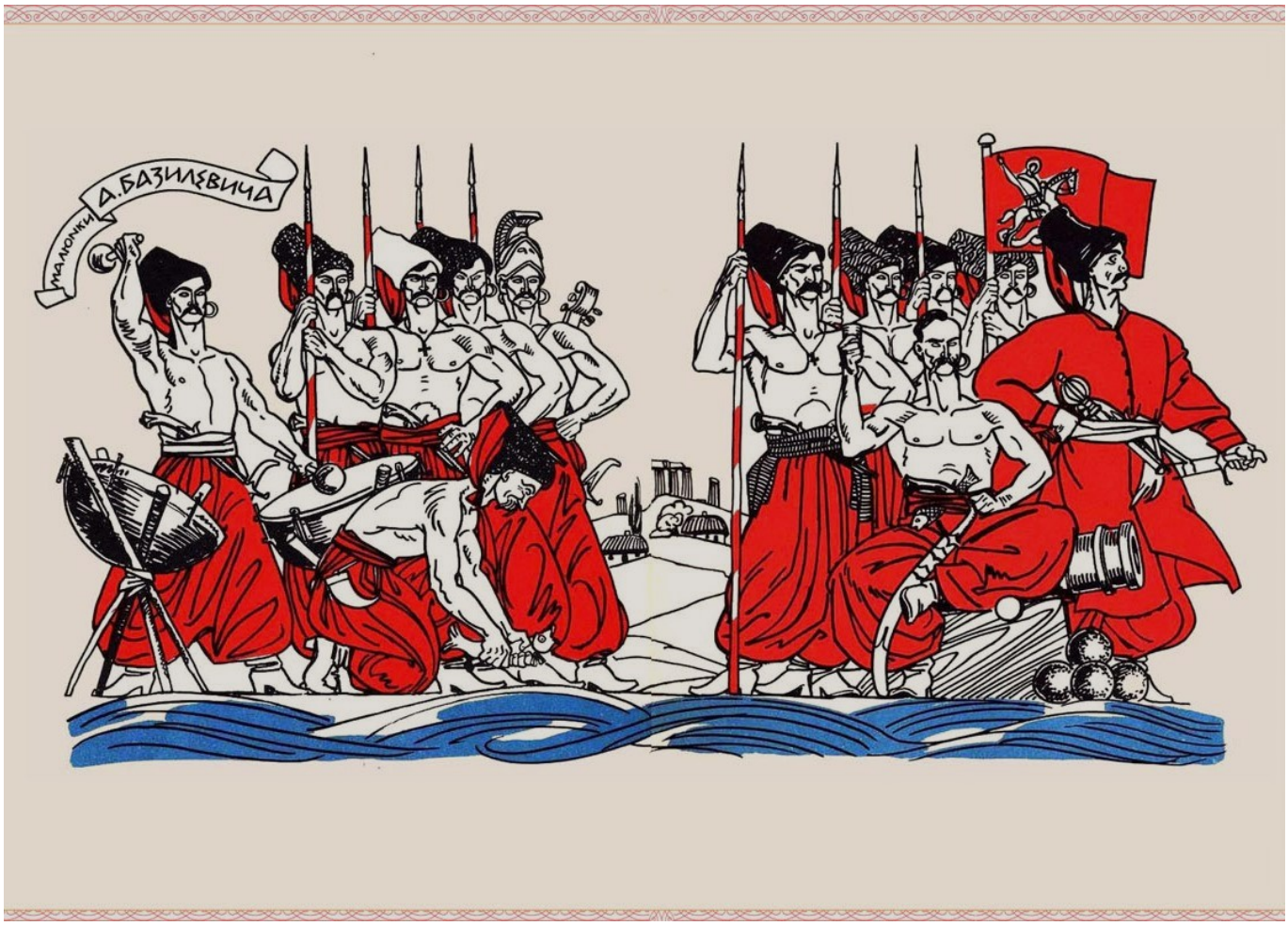

Ілюстрація Анатолія Базилевича до «Енеїди» Івана Котляревського

Відтоді ми мали не один вододіл у літературній періодизації: до Шевченка й після Шевченка, ранні модерністи й червоний ренесанс, шістдесятники й витіснене покоління, модерністи 1980-х і постмодерністи 1990-х, довоєнна й воєнна література… Проте Котляревський і далі лишається форпостом. Це було зручно для радянського літературознавства, яке не визнавало самодостатньої української літератури середньовіччя, ренесансу й бароко. Унаслідок такої редукції про історію української літератури й сьогодні нерідко починають говорити з Котляревського, а не з митрополита Іларіона — чи то в популярних викладах сучасних авторів, чи в поважній енциклопедії *Britannica*. Проте так було не завжди.

Котляревський як еволюціоніст

Від Івана Франка до Валерія Шевчука (обоє — знавці української середньовічної й ранньомодерної літератури) час від часу лунає думка, що Іван Котляревський підсумував традиції барокового письменства.

Барокові автори ще до Котляревського вживали у творах староукраїнську розмовну мову: згадаймо бодай «Ключ розуміння» Йоаникія Ґалятовського (1665) — збірник із 32 казань на церковні свята. Цей текст не потребує перекладу, він здебільшого зрозумілий — і такий не єдиний. Жива мова звучала в панегіриках високим достойникам і в інтермедіях на ярмаркових площах. Звісно, ранньомодерну українську літературу творили різними мовами: латиною, польською, грецькою, церковнослов'янською і не тільки. Причини цього — як політичні (зміни державної належності), так і поетичні (теорія стилів регламентувала, про що годиться говорити розмовною, «простою» мовою, а про що ні). Однак буде хибним вважати, що до Котляревського література була тайнописом, не зрозумілим широкому загалу.

Ще одна спільна риса, що зближує Котляревського з бароковою добою, — звернення до античності. Бароко в українській культурі частково відіграло роль навернення до античності, яку в Західній Європі взяв на себе ренесанс. Українські барокові книжники — як-от Софроній Почаський у панегірику «Евхаристиріон, або Вдячність превелебному Петру Могилі» (1632) — любесенько поєднують у межах одного твору Аполлона й Богородицю. Античні герої й сюжети потрапляють у барокові поезії та гравюри. Це стосується зокрема Вергілієвого Енея: 1745 року в Гетьманщині написаний «Діалог Енея з Турнусом» невідомого автора; відсилання до давньоримської поеми відчитуються у «Розмові Великоросії з Малоросією» 1762 року, де згадано, як за троянців заступився Аполлон, Юнона гнівалась, а Венера їх захищала; Опанас Лобисевич травестує елегії Вергілія, а Григорій Сковорода пише поезію «На образи 2-ї книги "Енеїди"».

Згадаймо й біографічні подробиці: Іван Котляревський належав до нащадків козацької старшини, його батько — канцелярист міського магістрату, шляхтич гербу Огоньчик. Він міг би вчитися в Київській академії, як і чимало його попередників, проте здобув освіту в Полтавській духовній семінарії (у той час іще і Сковорода був живий, і бароко формально тривало). З одного боку, соціальне становище молодого Котляревського кореспондувало з бароковими уявленнями про творців культурних вартостей. Із другого боку, імперія невпинно йшла в наступ, а інтелектуали шукали своїх способів ескапізму: Сковорода уникав політичних тем, мандрував від маєтку до маєтку й листувався з учнями, Котляревський також почав з учителювання в поміщицьких родинах, а згодом узявся до військової служби, не полишаючи надії на відродження козацтва (під час війни з Наполеоном він знову просуватиме цю ідею). Він був цілком інтегрований у світ старої України — де ліквідація Гетьманщини ще зовсім не означала кінця сподівань на втілення українського проєкту.

«В українському літературознавстві цей твір звикли розглядати як перший рушійний нової української літератури, хоча, як на мене, новий період треба починати з романтизму як естетично-стилістичного явища, а все, що стосується псевдокласицизму в суміші із бароко, розглядати в системі періоду попереднього», — вважає Валерій Шевчук.

То що, Котляревський нічого не винайшов і не розпочав?

Котляревський як революціонер

Чи зрозуміли сучасники, що Котляревський учинив квантовий стрибок у нову українську літературу? Після перших двох неліцензійних видань, від яких ведеться відлік і на які не давав згоди сам автор, він устиг 1809 року видати авторизовану версію перших чотирьох частин поеми за фінансової підтримки земляка Семена Кочубея. А для повного тексту видавця знайти так і не зміг — збереглося його скрушне листування з приятелями із цього приводу. На схилі віку він шукав, кому продати права на видання, і так і не побачив у друці всіх шести частин — вони з'явилися 1842 року. За чотири роки після того, як Шевченко написав вірша «На вічну пам'ять Котляревському», в якому назвав того батьком і вибудував засади правонаступництва в українській літературі на найближче століття.

«Енеїда» Котляревського поширювалась у списках (один із яких позичив почитати конотопський поміщик Максим Парпура, а потім видав без дозволу 1798 року на втіху всім, окрім самого автора). І це не виняток, а правило для кінця XVIII століття бездержавної нації, колонізованої Російською імперією: у час, коли в світі вже давно й активно читали щоденні

газети, в Україні запроваджували заборони на друк, тож твори знову поширювались у рукописних копіях — після стародруків і активного книговидання 1600-х.

Ані в XIX, ані у XX столітті не було можливо промовити вголос: революційність Котляревського — не (лише) в розмовній мові чи етнографічності. Це не (лише) енциклопедія народних звичаїв і не (лише) втілення українського сміху. Це український політичний проєкт середовища нащадків козацької еліти, яка не здалася попри втрату ознак державності та продовжувала виношувати ідею політичної суверенності. Про це напише Марко Павлишин, австралійський філолог, у нарисі «Риторика і політика в “Енеїді” Котляревського» аж 1997 року. А ще «Енеїда» — це літературний твір зовсім іншого штибу, ніж доти. Не прив’язаний ані до монастирської культури, як патерик чи літопис, ані до академічної, як шкільна драма чи курс поетики, ані навіть до бурсацької гумористики, хоча сам Котляревський замолоду застав середовище мандрованих дяків. Цей текст став новим за формою віршування і за закладеними сенсами. «Зв’язок з традицією безперечний, але безперечне і подолання її», — схарактеризував внесок Котляревського Юрій Шевельов.

До слова, щодо того, який твір Котляревського є його *magnum opus*, можна посперечатися: «Наталка Полтавка» претендує на цю роль не менше за «Енеїду». Літературознавець Ростислав Семків коментує внесок Івана Котляревського: «Якщо “Енеїда” пропонує нам архетипний образ козирного українця, котрий з будь-якої біди вибереться, смерті уникне й успіху досягне, то ця п’єса індукує такий же зразковий образ української героїні». І навіть Валерій Шевчук визнає, що драматична творчість Котляревського вже цілком належить новій романтичній добі.

Прем’єра «Наталки Полтавки» відбулася 22 липня 1819 року на сцені Полтавського театру. Відтоді п’єса не сходить зі сцени, у 1889 році Микола Лисенко зробив із неї оперу, нею відкривали театральні сезони корифеї XIX століття, а сьогодні її ставлять у низці українських театрів — і в класичному, і в осучасненому вигляді.

Творчість Котляревського порівнюють із птахом феніксом, що згорає і воскресає з попелу: підсумувавши й переосмисливши традицію бароко — не лише сміховинну, а й високу, — він започаткував новий відлік української літератури.

У XIX столітті любили різні ювілеї; зокрема, в 1898 році гучно відзначали 100-літній ювілей української літератури. Це тоді Євген Чикаленко підсміювався, що вся українська освічена верства вмістилася в одному вагоні, який віз їх у Полтаву, і боронь Боже щось із тим вагоном би трапилось. Воістину, їм було що втрачати, в задушливих обіймах монструозної імперії. От тільки сьогодні вже час відійти від тієї риторики, розпростерти плечі, побачити за собою

значно довшу тяглість і значно потужнішу — тисячолітню — традицію письменства і культури.

І такий погляд аж ніяк не применшуватиме заслуг Івана Котляревського. Можливо, його навіть почнуть більше читати, якщо показати його цікавим і вартісним автором, а не лише зачинателем і основоположником.

ОЛЬГА ПЕТРЕНКО-ЦЕУНОВА 29 СІЧНЯ 2025

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**